

LIBRIS

We know
books

Colecția:
ANGELUS NOVUS

Coordonatori:
ANDREI STATE
ALEX CISTELECAN

JONATHAN ISRAEL

*A Revolution of the Mind. Radical Enlightenment and the
Intellectual Origins of Modern Democracy*

© Princeton University Press, 2010

© TACT, 2012, pentru versiunea în limba română

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

ISRAEL, JONATHAN

**O revoluție a minții: iluminismul radical și originile intelectuale ale
democrației moderne** / Jonathan Israel; trad. și cuvânt înainte: Veronica Lazăr. -
Cluj-Napoca: Tact, 2012

ISBN: 978-606-8437-12-5

94(420)

JONATHAN ISRAEL

O revoluție a minții

**Iluminismul radical și originile intelectuale
ale democrației moderne**

Traducere și cuvânt înainte:
Veronica Lazăr

Cuprins

<i>Cuvânt înainte</i> de Veronica Lazăr.....	5
<i>Prefață</i>	13
I Despre progres și cele două căi contrare prin care voia Iluminismul să facă lumea mai bună	19
II Democrație sau ierarhie socială? Clivajul politic	47
III Problema egalității și inegalității: ascensiunea economiei.....	94
IV Critica iluministă a războiului și căutarea „păcii eterne”.....	121
V Două tipuri de filosofie morală în conflict.....	145
VI Voltaire versus Spinoza: Iluminismul ca dualitate fundamentală a sistemelor filosofice	183
VII Concluzii.....	201

pretențiile că s-ar putea impune prin raționalitatea lor convingătoare, aduce a eurocentrism, elitism și lipsă de respect elementar pentru „celălalt”.

Plecând de la o serie de prelegeri ținute la Oxford între ianuarie și martie 2008, în amintirea vieții și operei lui Sir Isaiah Berlin (1909-1997), unul dintre marii intelectuali ai secolului al douăzecilea, acest mic volum a fost extins întrucâtva și, pe alocuri, revăzut substanțial, ca răspuns la chestionările și la dezbaterile purtate cu colegii universitari și cu studenții pe marginea tezelor pe care le înfățișează. Printre trăsăturile principale ale moștenirii intelectuale a lui Sir Isaiah Berlin se numără eforturile sale curajoase de-a aduce mai aproape filosofia și istoria (o sarcină deloc ușoară) și de a consacra ceea ce, în vremea lui, era încă o disciplină practică nouă, „istoria intelectuală”. Prin urmare, sper ca ceea ce urmează să poată fi privit drept un mic omagiu adus memoriei și realizărilor sale, cu atât mai mult cu cât încearcă încă o dată să aducă filosofia și istoria într-o asociere mai strânsă și mai comprehensivă.

I

Despre progres și cele două căi contrare prin care voia Iluminismul să facă lumea mai bună

Nu e deosebit de surprinzător că termenii referitori la „progres”, la „ameliorarea societății” și la ceea ce unul dintre romancierii cu idei radicale din anii 1790, acum uitat, numea „îmbunătățirea stării umanității” erau noțiuni de bază pentru Iluminism¹. Patru din cele șase figuri filosofice fondatoare ale Iluminismului – Descartes, Hobbes, Spinoza și Bayle – susțineau că majoritatea ideilor pe care și le fac oamenii despre lucrurile cele mai esențiale sunt teribil de greșite și că, dacă s-ar putea ameliora ideile oamenilor despre lume și despre structura realității, acest lucru, în sine, ar ameliora semnificativ existența umană. Fiindcă ar face ca societatea să fie mai sigură și mai stabilă (preocuparea principală a lui Hobbes), mai tolerantă (preocuparea principală a lui Bayle), mai rațională în abordarea catastrofelor și a problemelor medicale (unul din țelurile lui Descartes) și, de asemenea, mai liberă și mai dispusă să accepte indivizi cu opinii dizidente.

Toți acești patru filosofi întemeietori aveau în comun contribuția la generarea acestei tendințe „revoluționare” a modernității occidentale și, prin urmare, la configurarea acestei maniere dramatic de nouă de-a privi lumea, ivită o dată cu ei și cu transformările culturale mai ample ale epocii Luminilor. Însă Spinoza, cu doctrina sa despre o singură

¹ [Robert Bage], *Man as he is. A Novel in Four Volumes*, 4 vol., Londra, 1792, vol. 3, p. 125.

substanță – care afirma că trupul și sufletul, materia și spiritul nu sunt substanțe diferite ci, mai curând, o unică substanță considerată sub diferite aspecte –, a împins această tendință „revoluționară” sensibil mai departe – din punct de vedere metafizic, politic și din perspectiva celui mai înalt bine al omului – decât au făcut-o Descartes, Hobbes sau Bayle. Urmând principiile lui Spinoza, societatea ar deveni mai rezistentă la manipulări din partea autorității religioase, autocrației, oligarhiilor și celor mai puternice dictaturi, precum și mai democratică, mai liberă și mai egalitară. Teorie prin care Spinoza instituie o opoziție mai fermă între filosofie și teologie, trăsătură care îi acordă locul cel mai de seamă printre toate figurile importante ale Iluminismului radical.²

Reformarea ideilor, pe care o intenționaseră fiecare din acești mari gânditori oferea, cu toate acestea, numai o posibilitate teoretică de ameliorare, nu și actualizarea ei, și atât Hobbes cât și Bayle rămăseseră, în general, mai curând pesimiști. Totuși, până la sfârșitul secolului al optsprezecelea avea să se petreacă o schimbare remarcabilă. Acum lucrurile se înfățișau în așa fel încât părea că o asemenea revoluționare a gândirii și a circumstanțelor nu mai era doar o posibilitate teoretică, ci ceva real. „Lumea”, declara Richard Price (1723-1791), un reprezentant de frunte al tendinței radicale din Anglia, „a devenit, puțin câte puțin, tot mai bună. Lumina și cunoașterea au câștigat teren, iar viața omenească de acum, comparată cu ceea ce a fost cândva, e ca un tânăr ce se apropie de maturitate pe lângă un copil mic. Și astfel e natura lucrurilor că acest progres trebuie să continue.”³ Prietenul său apropiat, Joseph Priestley (1733-1804), și cel mai faimos discipol al său, teoreticiană feministă Mary Wollstonecraft (1759-1797), erau convinși, și unul, și celălalt, că Dumnezeu ar avea un plan pentru ameliorarea treptată a lumii, deși nu prin acțiune divină directă sau prin evenimente miraculoase, ci prin procesele obișnuite ale naturii și societății.⁴

² Jonathan Israel, *Radical Enlightenment*, Oxford, 2001, pp. 159-174.

³ Richard Price, *Observations on the Importance of the American Revolution* (1784), ed. nouă, Londra, 1785, p. 3.

⁴ G. Spence, „Mary Wollstonecraft's Theodicy and Theory of Progress”, *Enlightenment and Dissent*, vol. 14, 1995, pp. 105, 108-109.

La sfârșitul secolului al optsprezecelea, ideea de progres fusese însușită de foarte multă lume, devenind perspectiva comună în cercurile luminate din Europa și America. Cu toate acestea, în ciuda convingerilor de astăzi ale multora, teoriile progresului erau temperate, de obicei, de o puternică doză de pesimism, o sensibilitate față de pericolele și provocările la care e supusă condiția umană. Ideea, încă foarte răspândită astăzi, că gânditorii Iluminismului ar fi nutrit un mit evocat de niște autori din secolul al douăzecilea cu totul lipsiți de simpatie pentru revendicările Luminilor. În realitate, progresul iluminist a avut mereu o conștiință foarte vie a marii dificultăți de-a disemina toleranța, de-a tempera fanatismul religios și de a îmbunătăți în toate privințele organizarea oamenilor, ordinea și starea generală a sănătății, și s-a sprijinit mereu impresionant de mult pe practica empirică. Optimismul său relativ se sprijinea pe aptitudinile evidente ale oamenilor de-a produce bogăție, de-a inventa tehnologii capabile să sporească productivitatea și de-a proiecta instituții politice și juridice stabile, precum și, trebuie menționat, de-a eradica ciuma. În ciuda lentorii pașilor pe care-i facem, suna îndemnul pe care îl formula baronul d'Holbach (1723-1789), unul dintre cei mai radicali dintre *philosophes*, la sfârșitul scrierii sale intitulată *Système social* (1773), evidența arată, fără urmă de-ndoială, că rațiunea umană progresează. Suntem sensibil mai puțin ignoranți, barbari și feroce decât erau înaintașii noștri, iar ei, la rândul lor, erau mai puțin ignoranți decât predecesorii lor. Nu e niciun dubiu că, în vremurile în care ignoranța și superstiția sunt pline de vigoare, dispoziția de-a accepta lumina rațiunii e prea șubredă. Dar cine ar putea contesta, întreba el, această rezistență a scăzut semnificativ în timpurile din urmă?

Până în anii 1760, chiar și cei mai cinici erau deja convinși: progresul era într-adevăr un fenomen real. De-a lungul și de-a latul Europei, elitele conducătoare „începeau să gândească”, comenta „despotul luminat” Frederic cel Mare al Prusiei (d. 1740-1786), într-o scrisoare către Voltaire din ianuarie 1766. Chiar și în „superstițioasele” Austria și Boemia, observa el, bigotismul și fanatismul trecutului păleau cu

repeziune, cel puțin în cercurile de la curte și cele administrative, iar conducătorii politici „își deschideau ochii”. Deși cenzura oficială din Europa Centrală mai interzicea încă multe „cărți bune”, „adevă-rul”, după formula lui Frederic, își deschidea drum pretutindeni, iar „superstiția” și venerarea imaginilor pierdeau teren. Dând exemplul Genevei, cândva celebră prin puritanismul și rigiditatea calvinismului său, Frederic aplauda avansul câștigat de toleranță și de libertatea presei, pe lângă alte câteva progrese evidente. Toate acestea însemnau, credea el, un veritabil „miracol” modern, unul ce se datora, neîndoindu-l, Iluminismului și, mai ales, sugera el, lui Voltaire.

După cei câțiva ani petrecuți în Germania și Elveția, François-Marie Arouet de Voltaire (1694-1778) nu era mai puțin convins că „o mare revoluție petrecută în mințile oamenilor se făcea manifestă pretutindeni”. Scriindu-i în 1766 lui Jean le Rond d'Alembert (1717-1783), Voltaire își anunța pe un ton apăsător confratele *philosophe* că i s-ar fi părut de necrezut ce progrese magnifice făcea acum „rațiunea” în Germania. Nu se referea, explica el, la izbânzile acelor „spirite ireverențioase” care îmbrățișează ideile lui Spinoza – cu care purtase un fel de bătălie permanentă de-a lungul întregii sale existențe de autor și pe care le considera chintesența a ceea ce privea ca fiind varianta greșită de Iluminism –, adică ideile radicale ale lui Denis Diderot (1713-1784), ale baronul d'Holbach și materialiştilor germani; mai curând, îi avea în vedere pe cei lipsiți de principii rigide privitoare la natura profundă a lucrurilor și care nu pretindeau a cunoaște care e adevărul ultim, cunoscând, în schimb, care nu este, venerând astfel adevăratele principii, așa cum le înțelegea el, ale rațiunii și toleranței, adică principiile lui Locke, ale lui Newton și ale lui însuși: „voilà mes vrais philosophes”.⁵

Dar, scriindu-i unui alt corespondent la scurt timp după aceea, Voltaire atenuează cu grijă acest optimism, subliniind că, deși rațiunea a făcut pași uriași, aceasta s-a petrecut numai în rândurile unei elite restrânse, „chez un petit nombre de sages”, acci puțini dornici să înțeleagă

⁵ Voltaire către d'Alembert, 5 aprilie 1766, în François-Marie Arouet de Voltaire, *Correspondence and Related Documents*, ed. Th. Besterman, 51 vol., Toronto, Geneva și Oxford, 1968-1977, vol. 30, p. 159.

realitatea lucrurilor. Majoritatea oamenilor, observă el, preferă să se lase conduși de autoritate decât să gândească singuri și rămân, prin urmare, la fel de ignoranți ca înainte; însă, dacă așa stau lucrurile, adaugă el, ceea ce rămâne din umanitate – cam nouă zecimi din omenire, calculează el – nu merită să fie luminată („*les autres ne méritent pas qu'on les éclaire*”).⁶ De-a lungul întregii sale cariere de autor, Voltaire s-a opus astfel cu toată energia gândirii radicale și scopurilor ei egalitare.

Cel mai mare filosof al Iluminismului târziu, Immanuel Kant (1724-1804), ce predă la universitatea din Königsberg (astăzi Kaliningrad), în ceea ce era pe atunci Prusia Răsăriteană, nu avea nici el vreo îndoială că umanitatea experimenta „progresul” și că această ameliorare evidentă era dirijată de avansul „rațiunii”. Prin urmare, dacă îmbunătățirea situației omului, așa cum o înțelegea el, se lăsa percepută în toate sferile – juridică, politică, morală, comercială și tehnologică –, forța aflată în fruntea acestei dinamici era, în primul rând, o progresare a minții omenești și impactul avut de umanitate asupra naturii (sau, altfel spus, Providența). Într-un celebru eseu din 1795, Kant susținea că statele europene ar deveni, treptat, tot mai „republicane” și tot mai „reprezentative”, adică tot mai apte să reprezinte voința generală a popoarelor lor, mulțumită parlamentelor, legilor și instituțiilor lor. Din punct de vedere politic, împlinirea ultimă a progresului omenească ar fi o federație internațională a puterilor statale, care ar urma să rezolve disputele și să conducă până la urmă, preconiza el, la o „pace eternă”. Ţelul ultim sau „*telos*”-ul progresului uman, avea să fie, în ochii săi, înflorirea deplină a raționalității umane și a înzestrării morale, care puteau fi concepute numai în cadrul unei legislații republicane și a păcii eterne; însă toate acestea ar trebui să se petreacă aproape de la sine, prin lucrarea Providenței, fără vreo intervenție umană specifică.⁷

Dar, deși aproape toți gânditorii Iluminismului s-au lăsat inspirați, oricât de difuz, de ideea de progres, cel care a formulat pentru

⁶ Voltaire către Damilaville, 28 aprilie 1766, în Voltaire, *Correspondence*, vol. 30, p. 194.

⁷ Immanuel Kant, *Project for a Perpetual Peace*, Londra, 1796, pp. 4, 20-21, 25-27; J. M. Knippenberg, „The Politics of Kant's Philosophy”, în R. Beiner și W. J. Booth (coord.), *Kant and Political Philosophy*, New Haven, 1993, pp. 161-162.

prima oară o doctrină sistematică și coerentă despre progres a fost Anne-Robert-Jacques Turgot (1727-1781), unul dintre întemeietorii științei economice, alături de Adam Smith (1723-1790). Reformator de frunte din ultimele decenii ale Vechiului Regim, care îndeplinise între 1774 și 1776 funcția de controlor general al finanțelor regale sub Ludovic al XVI-lea, Turgot era un critic îndârjit al lui Diderot, d'Holbach și al celorlalți gânditori radicali.⁸ Și el se lupta pentru toleranță și, mai ales, pentru un program extins de liberalizare și raționalizare economică, dar pentru unul realizat strict în cadrul regimului monarhic, aristocratic, în cadrul ordinii existente. Asemeni lui Voltaire, el respingea egalitatea ca principiu și repudia cu totul ateismul, determinismul și materialismul.

Ca deist providențialist declarat, însă ca unul care atribuia creștinismului un rol în general pozitiv în istorie, Turgot a ținut în 1750, la Paris, două prelegeri la Sorbona despre care s-a spus că, împreună, „au creat o concepție nouă despre istoria universală de la cea mai îndepărtată antichitate și până în prezent și au reprezentat prima versiune importantă pentru epoca modernă a ideologiei progresului”⁹. Punând în legătură epistemologia, economia și administrația, Turgot susținea că aptitudinea omului de-a primi impresii noi de la lumea exterioară – și de-a le selecta, combina și analiza – a deschis o cale prin care experiența absoarbe și clădește o suită nelimitată de îmbunătățiri materiale, de avansuri tehnologice și de forme tot mai eficiente de organizare. Mai mult, faptul dovedit empiric al progresului din trecut era o dovadă că regresul va fi imposibil în viitor. Tocmai acest proces cumulativ unidirecțional care îmbrățișează toate dimensiunile dezvoltării sociale – și pe care îl privea ca fiind condus de o forță divină, și, prin urmare, ireversibil – era ceea ce desemna el prin termenul de „progres”.

Astfel, ideea pe care și-o face Iluminismul despre progres a fost concepută invariabil „filosofic”, fiind o revoluție a minții. Însă ea mai

⁸ Jonathan Israel, *Enlightenment Contested*, Oxford, 2006, pp. 548, 681, 788; Jean-Pierre Poirier, *Turgot. Laissez-faire et progrès social*, Paris, 1999, pp. 149-150.

⁹ F. E. Manuel și F. P. Manuel, *Utopian Thought in the Western World*, Oxford, 1982, p. 461; L. Dupré, *The Enlightenment and the Intellectual Foundations of Modern Culture*, New Haven, 2004, p. 208.

era, fără îndoială, și o idee economică, tehnologică, politică, medicală și administrativă, pe lângă determinări juridice, morale, educaționale și estetice. Prin urmare, „progresul” Iluminist era astfel foarte cuprinzător și multi-fațetat. Mai mult, a fost adesea intrinsec instabil, o trăsătură asupra căreia istoricii nu s-au aplecat în niciun caz îndeajuns în trecut. Fiindcă s-ar părea că progresul Iluminist a putut să ia multe forme, creștin, deist sau ateu; a putut fi conceput ca însușindu-și sau, dimpotrivă, opunându-se ordinii sociale existente, ca fiind reversibil sau ireversibil, hotărât de Dumnezeu sau pur și simplu natural.

Aceste diferențe nu proveneau, desigur, dintr-un specific național, cu toate că se poate ca francezii să fi scos în evidență mai mult decât alții avansul făcut de rațiune, în vreme ce Adam Ferguson (1723-1816), unica figură majoră a Iluminismului provenind din acea regiune a Scoției unde se vorbea gaelica, și-a urmat compatriotul scoțian Lord Kames (1696-1792) în dezvoltarea a ceea ce ar putea fi privit drept o perspectivă specific scoțiană. A întreprins aceasta în mai multe din scrierile sale, inclusiv în *Eseul despre istoria societății civile* (1767), una dintre cele mai remarcabile și mai inovatoare opere ale Iluminismului (în varianta sa moderată) din Insulele Britanice. Aici, Ferguson tratează întreaga panoramă a societății civile ca pe un proces de dezvoltare ce pornește de la niște începuturi primitive, pentru a ajunge la etape superioare, însă superioare numai în sensul în care sunt părți mai tardive, mai intim diferențiate ale aceleiași secvențe coerente. Progresul său este o realizare colectivă, o dezvoltare ce tinde spre structuri sociale de o complexitate crescândă, dar și înspre probleme de o complexitate crescândă, care nu generează cu necesitate un tip de individ superior – adică mai dezvoltat –, și nici chiar (încă și mai puțin) unul care să se afle într-un raport de mai mare egalitate cu semenii săi.

Pentru Ferguson, planul divin se manifestă în aceeași măsură în lucrurile mari și în cele mici și, evident, așa cum o formulează, „în întregul sistem (...) al naturii”¹⁰. Ferguson crede, asemenea lui Kames și Adam Smith, că planul conceput de divinitate infuzează toate trăsăturile și

¹⁰ Adam Ferguson, *Principles of Moral and Political Science*, 2 vol., Edinburgh, 1792; retip., New York, 1978, vol. 1, pp. 165-166, 251.

toate etapele succesive ale înseși societății civile. Pretutindeni se poate discerne „un lanț de conexiuni și de ordonări reciproce, care face cu atât mai evidentă urma puterii inteligente cu cât, deși părțile sunt atât de variate, sunt atât de fericit aranjate și ordonate”¹¹. Împărtășind cu Montesquieu ideea că obiceiurile, comportamentele și moravurile reflectă și, deopotrivă, sunt „adaptate la constituția statului”¹², prin urmare, subliniind, asemenea lui, necesitatea existenței aristocrației și a rangului într-o monarhie mixtă ca Marea Britanie, Ferguson nu punea nicio clipă la îndoială că diferitelor societăți li se potrivesc instituții, obiceiuri și sisteme sociale diferite: „natura umană nu există nicăieri în mod abstract”¹³. Astfel, a devenit un apărător al particularului și s-a manifestat ca un oponent timpuriu al Revoluției franceze, pretinzând că, aflat în situația de-a alege între forme de guvernare concurente, „orice popor norocos” va adopta, asemenea celui britanic, un tip sau altul de sistem mixt, combinând elemente ale monarhiei și aristocrației în loc să îmbrățișeze o democrație completă.

Dacă alegerea ar trebui să se poarte între monarhia mixtă a britanicilor și democrația republicană instituită recent de Revoluție, observă el în 1792, e ușor de constatat care dintre ele e mai bună. „Putem observa că, sub unul dintre regimuri, persoanele și posesiunile oamenilor sunt sigure, iar geniul lor prosperă”, în vreme ce sub celălalt (adică în Franța), putem vedea „că predomină dezordinea, ofensele și nedreptatea, și o continuă degradare sau înăbușire a tuturor înzestrărilor oamenilor”¹⁴. Aici, Ferguson se îndepărtează dramatic de autorii Iluminismului radical englez precum Richard Price, Joseph Priestley, John Jebb, William Frend, William Godwin, Mary Wollstonecraft și irepresibilul autodidact de obârșie joasă Tom Paine (1737-1809). Convingerea lui Paine, formulată în 1792, e că Anglia nici nu ar fi intrat încă în epoca democratică a „rațiunii”. „Subjugarea și tirania”, scrie el, „s-au transplantat din Normandia

¹¹ *Ibid.*, vol. 1, p. 173.

¹² *Ibid.*, vol. 2, pp. 416-417.

¹³ *Ibid.*, vol. 2, pp. 418-419; J. Livesey, *Making Democracy in the French Revolution*, Cambridge, Mass., 2001, pp. 39-40.

¹⁴ Ferguson, *Principles*, vol. 2, p. 499.

în Anglia, iar țara a rămas desfigurată de urmele pe care le-au lăsat ele. Fie ca exemplul Franței”, speră el cu ardoare, „să contribuie la regenerarea libertății distruse de una din provinciile ei!”¹⁵

În privința vieții sociale și politice, pozițiile lui Ferguson și Paine erau diametral opuse, numai cel de-a doilea privind apariția politicii democratice și debarasarea de monarhie și aristocrație ca fiind pe drept cuvânt o parte integrantă a progresului. Fiindcă într-adevăr, asemenea celorlalți susținători ai ideilor filosofice radicale care căutau să introducă democrația și egalitatea într-o societate esențialmente monarhico-aristocratico-imperială (dar cu o puternică bază comercială), așa cum era Marea Britanie în secolul al optsprezecelea și începutul secolului al nouăsprezecelea, Paine are, în ansamblu, o concepție despre progres care merge cu mult mai departe decât cea a lui Ferguson, nu doar din punct de vedere politic și social, ci și filosofic. Pentru el, progresul e inseparabil de transformarea felului de-a privi, ca și de răsturnarea ordinii monarhico-aristocratico-eceziastice dominante, iar aceasta nu într-o singură țară, ci pretutindeni. „Germanul ofensat și spaniolul înrobit”, proclamă Paine în 1792, „rusul și polonezul încep cu toții să gândească. Epoca prezentă merită, deci, să primească numele de Epoca Rațiunii, iar generația prezentă va apărea în ochii viitorului ca un Adam al unei noi lumi”¹⁶.

Acest contrast frapant dintre progresul așa cum e înțeles de gânditorii democrați radicali și cel la care se referă apărătorii monarhiei mixte ca Ferguson sau Burke oglindește foarte precis contrastul dintre cele două tendințe generale opuse una celeilalte și care străbat Iluminismul occidental pe tot parcursul său, iar clarificarea acestui fapt e scopul principal al capitolului de față. Fiindcă aceste două concepții fundamentale diferite despre progres – pe de-o parte, cea radical democratică și, în dimensiunea metafizică, materialist-deterministă, sau, dacă nu, creștin-unitariană, și, pe de altă parte, cea „moderată” și providențială în sensul pozitiv al termenului (adică deistă sau religioasă),

¹⁵ Tom Paine, *Rights of Man*, ed. E. Foner, 1790; retip., New York, 1985, pp. 75-76.

¹⁶ *Ibid.*, p. 268.